

W. SOMOGYI JUDIT

Marginális titkok, titkos marginálisok

Bejegyzések a késő-középkori itáliai diplomáciai levelezési iratokban

Bevezetés

A korábbi századokban keletkezett írásművek használati nyomai egy ma is élő olvasói szokást dokumentálnak. Előfordulásuk gyakoriságát, tartalmi és formai jellemzőiket többnyire a befogadó szöveg terjedelme, témája, valamint az olvasók száma határozta meg. A kéziratos vagy nyomtatott könyvek és az önálló lapokra írt néhány oldalas szövegek bejegyzései között számos közös vonás figyelhető meg, de az utóbbiak (például a hivatalos célból keletkezett iratok, a magánlevelek vagy a néhány oldalas feljegyzések) sajátos jegyeket is mutathatnak.

Ebben a tanulmányban XV-XVI. századi, népnyelven szerkesztett kéziratok szövegeinek bejegyzéseire irányuló kutatásaim eredményeiről számolok be. Olyan írások egy kisebb csoportját vizsgáltam, amelyek észak-itáliai kancelláriák politikai gyakorlatát örökítik meg, ezeken belül a konvencionális formától eltérő, rejtjeles írásrendszer alkalmazásához köthetők. A megjelölt korszakban Itália nagyobb hatalmi központjaiban a diplomáciai kapcsolattartás keretében ugyanis több kommunikációs csatornát is igénybe vettek, és ennek egyik módja volt, hogy egyes üzeneteket vagy az üzenetek egy részét sifírozva hozták létre és juttatták el a címzetthez. Kutatásom kiindulási pontját az a feltételezés adta, hogy a vizsgált korszakban a két említett kommunikációs csatornán keresztül küldött levelek annotációi között formai és funkcióbeli hasonlóságok vagy akár egyezések állhattak fenn, hiszen a kancelláriai iratok megszerkesztésének és feldolgozásának főbb külső körülményei (a helyszín, az időpont, az iratokat létrehozó személyek) a legtöbb esetben megegyeztek. A sifírozási gyakorlatra vonatkozó vizsgálódásaim során emellett több alkalommal felfigyeltem néhány marginálisra, amilyenekhez hasonlóval a korabeli, alfabetikus írásrendszerű diplomáciai szövegekben nem találok.

Az alfabetikus írásmódú üzenetet lényegében egyetlen irattípus (levél) tartalmazta. A korszakban elterjedt egyábécés titkosítási módszer¹ használata, ezzel szemben, a szokásostól eltérő dokumentum formák létrehozását

¹ Az egyábécés behelyettesítési módszer lényege, hogy egy adott kódjel mindig ugyanazt az alfabetikus egységet váltja ki. A kódrendszereket gyakran bővítették homofónokkal, amelyek

is indokolta. A rejtjeles csatorna igénybevételéhez ugyanis nélkülözhetetlen volt egy szimbólumrendszer előzetes felállítása, amelyet a rejtjelkulcsban rögzítettek, és ez alapján titkosították (és a címzett helyén dekódolták) az átalakításra kijelölt szöveget. Hosszabb szövegrész sifírozásához, az adott kódrendszer összetett jellege² vagy egyéb tényezők miatt,³ előzetesen gyakran megszerkesztették a szöveg alfabetikus verzióját is, amely így a rejtjelezett levél előszövegének tekinthető. Erre az eljárásra feltehetően nem került sor, amikor a levélben kevesebb volt a sifírozásra szánt rész, vagy az üzenet megfogalmazója képes volt írás közben közvetlenül alkalmazni a kódjeleket (mert például már nem először használta az adott szimbólumrendszert, vagy éppen ő állította össze a kulcsot és így „emlékezetből” is képes volt a szöveg kódolására vagy dekódolására).⁴ Szintén opcionális megoldás volt, hogy a megfejtést külön lapra írták (a címzett helyén), hiszen a rövidebb szöveget kényelmesebb volt a rejtjelezett sorok fölött vagy a levél üresen maradt részein rögzíteni, de a kód feloldását akár szóban is elvégezheték. A teljesen kódolt leveleket és az alfabetikus szövegbe illesztett (hosszabb) sifírozott szakaszokat ugyanakkor általában külön lapon dekódolták, valamint arra is akad példa, hogy a megfejtés után az egész levelet új lapra írták.

A rejtjeles csatorna igénybevételének eseteiben, a szimbólumrendszert megőrkítő kulcson kívül, az üzenetet rögzítő szövegnek tehát akár három lehetséges (a titkosítandó, a kódolt, a dekódolt) verziójával számolhatunk,⁵ amelyek időrendben egymást követve, két írásrendszer közötti megfelelte-

révén ugyanazt a betűt (vagy betűsort) akár négy vagy öt különböző kódszimbólummal is helyettesíthették, ezáltal az adott rendszer biztonságosabbá vált.

² A kancelláriákban alkalmazott kódrendszerek között jelentős eltérések figyelhetők meg, akár egy adott kancellárián belül használt rendszerek esetében is. Kiemelkednek a rejtjelek számában mutatkozó különbségek, amelyek gyakran igen széles skálán mozogtak: egy átlagosnak tekinthető rendszer 30–50 szimbólumból állt, amelyek közül 20–22 az ábécé betűit helyettesítette, a többi szerepe homofón, vakbetű, szótag vagy egyéb betűsor kiváltása volt. Több korabeli kulcsban a szimbólumok száma ugyanakkor ennél jóval magasabb volt, egyes esetekben meghaladta a kétszázat is. Ezek mellett az is meghatározhatta a rendszerek közötti diszkrépancia mértékét, hogy mi volt a kulcsokban szereplő szimbólumok funkciója (például egy vagy több betű, egy szó vagy egy több szóból álló egység helyettesítése). A korabeli kódrendszerek főbb strukturális jellemzőiről I. W. SOMOGYI Judit (2016), *Caratteristiche strutturali di cifrari monoalfabetici italiani nei secoli XIV e XV. Verbum XVII/1–2*, 195–217 (197–198).

³ A szövegek titkosítását általában a kancelláriák megbízható alkalmazottai, elkülönített helyen végezték; a megbízhatóság mindazonáltal nem jelentette automatikusan azt, hogy az illető megfelelő kódolói kompetenciával rendelkezett.

⁴ Erre utaló közvetlen információ olvasható például Maffeo da Treviglio, a milánói hercegi udvar követének egyik levele végén: „a fejemben van a kulcs” ’ho la cifra ad mente’. (Maffeo da Treviglio levele Bartolomeo Calcónak, 1492. 05. 07, ASMi, Carteggio Visconteo-Sforzesco, b. 645/2,5,3)

⁵ A dokumentumokról esetlegesen készült másolati példányokkal jelen tanulmány nem foglalkozik.

tés eredményeként, a kódolt és a dekódolt változatok különböző helyszíneken jöttek létre. Mivel mind a négy iratfajtában megfigyelhetők bejegyzések, vizsgálatuk a marginálisok kutatása terén is új adatokat és ismereteket hozhat felszínre.

A tanulmányban az említett levélverziókban megfigyelhető, a rejtjelzéshez közvetlenül kapcsolódó bejegyzések bemutatására szorítkozom. Az elemzés során az egyes üzenetek írásrendszer szerinti variánsait – a másolatok elemzésénél alkalmazott eljáráshoz hasonlóan⁶ – önálló dokumentumként kezeltem. Ezt az is indokolta, hogy a lehetséges változatok közül többnyire csak egy maradt ránk, és jóval kisebb a biztosra vehetően összetartozó párok száma.

A következőkben először vázlatosan áttekintem az alfabetikus rendszerű kommunikációs csatorna egykorú leveleiben megfigyelhető bejegyzések főbb fajtáit, majd azok tükrében bemutatom a vizsgált levelek rejtjeles vonatkozású bejegyzéseit.

Az elemzett iratokat nagyobb itáliai városok (Milánó, Modena, Velence) levéltárai őrzik, a dokumentumok jelentős hányada magyar vonatkozással is rendelkezik. Az idézett dokumentumok levéltári elhelyezkedésére és jelzetére vonatkozóan az alábbi rövidítéseket használom: ASMi = Archivio di Stato di Milano; ASMo = Archivio di Stato di Modena; ASVe = Archivio di Stato di Venezia; b. = *busta* 'doboz'.

Bejegyzéstípusok alfabetikus írásrendszerű diplomáciai levelekben

A rövid áttekintés előtt lényegesnek tartom megemlíteni, hogy politika-, gazdaságtörténeti adatbőségük miatt a diplomáciai dokumentumok jelentős hányada napjainkig többnyire főként a történettudományi kutatók látókörébe került, amint azt az ebbe a körbe sorolható írások marginálisait egyszerűsítő formában megnevező és osztályozó két általánosabb kifejezés is tükrözi.⁷ A „kancelláriai annotációk” (*mentions de chancellerie*) jelzős szerkezet az utólagos beírások létrejöttének (intézményi) helyszínére mutat rá, és csak a dokumentum szerkesztése során keletkezett marginálisokkal számol. A másik megnevezés, a „szövegen kívüli bejegyzések” (*mentions hors texte*) szókapcsolat térben és időben kevésbé korlátozó jellegű, de jóval általánosabban csak arra utal, hogy a széljegyzet nem a szöveg tartalmára

⁶ Alessandro PRATESI (1957), L'edizione delle fonti documentarie. *Rassegna degli Archivi di Stato*, XVII, 1. 312–333. 319.

⁷ A megnevezésekre és az annotációk osztályba sorolására vonatkozóan Isabella LAZZARINI tanulmányára támaszkodom, l. Isabella LAZZARINI (2016), Lettere, minute, registri: pratiche della scrittura diplomatica nell'Italia tardomedievale fra storia e paleografia, *Quaderni storici*, nuova s. 51, 152/2. 449–470.

vonatkozik (hanem a dokumentumra). A két annotációfajta közül az előbbi szerepe a hitelesítés, az utóbbié a dokumentálás volt.⁸ A politikai vagy diplomáciai kapcsolatok kiépítésében és fenntartásában meghatározó szerepet betöltő kancelláriai iratokban (amilyenek például a képviselőre jogosító megbízólevelek, a kapcsolatfelvételt és -tartást tartalmazó levelek) egy irat hitelességét a küldőjének (legtöbb esetben) autográf aláírása vagy a dokumentum megszerkesztéséért felelős kancelláriai alkalmazott szignója biztosította. A másik csoportba tartoznak azok a bejegyzések, amelyek egy bejövő levél érkezésének idejét vagy egyéb regisztrációs adatokat rögzítettek,⁹ és ennek révén az iratokat kiadó és befogadó kancelláriák kapcsolattartási, levelezési, iratkezelési gyakorlatát is dokumentálták.

A diplomáciai levelekben előforduló marginálisok szerepének szélesebb körű, elsősorban filológiai megközelítésű vizsgálatához részletesebb osztályozás tűnik célravezetőnek. Ennek megvalósítására ebben az írásban nem nyílik lehetőségem, a tanulmány témája szempontjából azonban szükségesnek véltem a vizsgált periódusban keletkezett alfabetikus levelekben megfigyelhető bejegyzések vázlatos osztályozását (az általánosabb könyvannotáció típusok¹⁰ figyelembevételével) és a felállított csoportok rövid bemutatását. Funkciójuk alapján a marginálisokat tehát a következő három nagyobb csoportba soroltam (fenntartva a további alcsoportok kialakításának a lehetőségét): azonosító szerepű, betoldást jelölő, kommentár jellegű annotációk. Formájukat tekintve a nagyobb hányaduk verbális bejegyzés, a grafikus rajzok, ábrák előfordulása ritkább. Legtöbbjük esetében az is megállapítható, hogy hol (a küldő vagy a címzett helyén), mikor (az üzenetküldés melyik szakaszában) és kinek a közreműködésével kerültek az iratba.

⁸ LAZZARINI 2016: 454–456.

⁹ I. Bernard HEMERY (1977), Les mentions hors teneur des arrêts du Conseil du roi à la fin de l'Ancien Régime, *Revue historique de droit français et étranger* (1922–), quatrième série, 55,2. 263–273.

¹⁰ A marginálisok ismertebb osztályozásai általában a könyvekben felbukkanó bejegyzéseket veszik számba. A főbb kategóriák felállítása azonban aszerint változhat, hogy mit tekintünk (utólagos) jegyzetnek (például csak a szemantikai tartalommal bíró elemeket vagy az egyszerűbb firkákat, tollpróbákat is); a szerzői vagy az olvasói bejegyzéseket vesszük figyelembe stb. Elaine E. Whitaker hármass felosztása (lásd Elaine E. WHITAKER (1994), A Collaboration of Readers. Categorization of the Annotation of Caxton's Royal Book, *Text* 7. 233–242., 235. o.) például a marginálisok szöveghez való kapcsolódásának mértékét veszi alapul. Heather Jackson a kategóriába soroláshoz a bejegyzések elhelyezkedését veszi figyelembe, lásd Heather J. JACKSON (2001), *Marginalia, Readers Writing in Books*, New Haven-London, Yale University Press. 19–41. A funkcionális (és tartalmi) szempontokra épülő megközelítések általában hat csoporttal számolnak, l. például Giuseppe FRASSO (1995), *Libri a stampa postillati. Riflessioni suggerite da un catalogo*, *Aevum*, LXIX, 3. 617–640., 637–638; P. Kocsis Réka (2017), Marginálistípusok az ómagyar nyelvemlékkódexekben, *Magyar Nyelv*, 113, 1. 42–58. 48–56.

Az azonosító szerepű bejegyzések az üzenetet tartalmazó dokumentumot vagy az üzenetküldés résztvevőit identifikálták. Az utóbbi fajtához sorolható a (teljes alakban kiírt vagy rövidített) aláírás a levél végén, valamint a – gyakran a hátoldalon szereplő – címzés (a címzett megnevezése és helye). A vizsgált periódus kezdeti szakaszában ugyanis az aláírás és a címzés még nem volt kötelező strukturális eleme a diplomáciai célból megszerkesztett leveleknek, mivel azok szerepe eredetileg a küldött által szóban elmondottak hitelességének bizonyítása volt.¹¹ Feltehetően ezzel az (átmeneti) gyakorlattal magyarázható, hogy a ránk maradt források egy részében miért szerepel csak címzés vagy csak aláírás, valamint hogy több olyan irat is fennmaradt, amely mindkettő tekintetében jelöletlen. A diplomáciai kapcsolatok kiszélesedésével ugyanakkor fokozatosan átalakultak a kapcsolattartási formák és eszközök is; a folyamatos kontaktus fenntartásához az üzenetek írott változatát például már nem csupán a küldöttek vitték magukkal, hanem egyre gyakrabban futár révén juttatták el a címzethez. Miközben egyes iratfajták hivatalos érvényességét továbbra is a küldő (vagy a felelős kancelláriai alkalmazott) aláírása biztosította, az időközben kialakult újabb levelezési formákban az azonos társadalmi szintet elfoglaló résztvevők számára, például a kancelláriai beosztottak, küldöttek, követek egymás közötti levélváltásai során az aláírás dokumentum hitelesítő funkciója háttérbe szorult. A leveleket többféle utólagos beírás is azonosíthatta: egykorú regisztrációs jelölésfajta volt például a levelekbe érkezéskor beírt *R., reg. stb.* rövidítés, vagy egy kimenő levél (archiválásra szánt verziójának) hátoldalán szereplő *ito* 'elment' jelölés, de ide sorolhatók a modern kori őrző intézmények jelzetei is. Példányverziót azonosított a levelek fejlécébe írt *copia* 'másolat' megjelölés, amely gyakran kiegészült az eredeti szöveg küldőjének vagy a címzett névadataival is.

A második csoporthoz soroltam a szöveg tartalmi és nyelvi jellemzőit módosító, betoldó szerepű bejegyzéseket, amelyeknek a jellegében és az előfordulásuk arányaiban kifejezésre jutott a diplomáciai levelek tartalomközpontú karaktere is. A levelekben felbukkanó marginálisoknak ugyanis csak igen kis hányada került esztétikai vagy stílusjavító céllal a szövegekbe; a legtöbb annotáció funkciója a levelekben közölt adatoknak vagy a közlés módjának pontosítása, kiegészítése volt. Ebbe a csoportba tartoznak a kimaradt szövegelemeket beillesztő vagy a szöveget új elemmel kiegészítő betoldások (ez utóbbiakat a terjedelemtől függően gyakorta utóíratként, olykor akár külön lapon csatolták a dokumentumhoz), ezen kívül a nyelv

¹¹ MAKKAI László (1960), Levélírás Magyarországon az Árpádok és Anjouk korában. In MAKKAI László – MEZEY László (szerk.), *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század.* Budapest, Gondolat. 21–33.

különböző szintjeit – betűket vagy akár szócsoportokat is – érintő ortográfiai, grammatikai, lexikai cserék, törlések és egyéb javítást célzó változtatások.

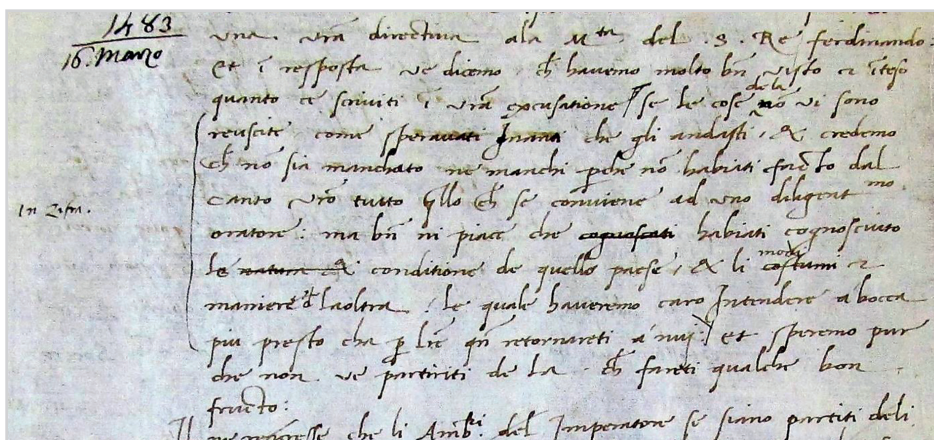
A kommentár jellegű bejegyzések csoportját azok a verbális és grafikus formájú marginálisok adják, amelyek a levelek létrehozásával és a szövegek feldolgozásával összefüggően kerültek a dokumentumokba. Többnyire az írás tartalmát véleményezték, értékelték; keletkezési idejüket tekintve lehetnek egykorú vagy későbbi annotációk. Ide sorolhatók a figyelem felkeltése céljából a margóra rajzolt manikulák egymást keresztező vagy függőleges vonalak, egy-egy szövegrészt kiemelő aláhúzások stb.; ritkábban előfordul egy-egy kulcsszó vagy egy adott szövegrész néhány szóban megfogalmazott összefoglalása is (akár a margóra, akár egyéb üres helyre írva). Ide tartozóknak vélem még a fohász-szerű marginálisokat (*nomina sacra*), valamint az adott irat minél gyorsabb érkeztetésére vonatkozó szándékot jelölő *cito* 'gyorsan', *corri* 'fuss' formulát (a hátoldali címzés alatti részre írva).

Rejtjeles vonatkozású bejegyzések

Kódolásra kijelölt részt tartalmazó dokumentumok

A csoportba sorolt szövegek közös tulajdonsága, hogy egyértelműen jelölésre kerül bennük a sifírozásra utaló szándék, ezért ezek az írások eltérnek a többi (piszkozati vagy másolati példány formájában) fennmaradt alfabetikus írásrendszerben szerkesztett levelektől. Az említett szándékot az *in cifra* 'rejtjelezve' kifejezés jelöli, amelyet a lap bal felső szélére, ritkábban a levél első sora elé írtak (ilyenkor a szöveg egészére vonatkozott), vagy az adott szövegrész kezdetével megegyező sor mellett helyezték el a bal margón. Az utóbbi esetben a marginálist gyakran kiegészítette az érintett sorok mellé húzott függőleges vonal is. A soron belül kezdődő sifírozandó részek kezdetéhez és végéhez, az adott rész határainak kijelölésére, az esetek többségében segédjeleket is beírtak a kódolói munka segítése érdekében. Az 1. sz. képen látható levélrészletben mind a három marginálisfajta megfigyelhető (a szövegen belüli kijelölő-azonosító, egymás tükörképeként megjelenő jelpár a képen az általában a bekezdések jelölésére használt paragrafusjel formájához hasonlít).

Az említett kijelölő-azonosító szerepű grafikus segédjelek a kódolandó levelekben csak az *in cifra* szókapcsolat révén nyertek értelmet. A kifejezés jelentése ugyanakkor nem teljesen transzparens, mivel két interpretációt is megengedett. Jelenthetett egy későbbi tevékenységre irányuló (tehát a kódolónak szóló) munkautasítást: „kódolni kell”; ha csak a szöveg egy részére vonatkozott, az utasítás kiegészülhetett a passzus kijelölésével vagy azonosításával („ezt a részt kell rejtjelezni”). Más részről rögzíthette a kancellá-

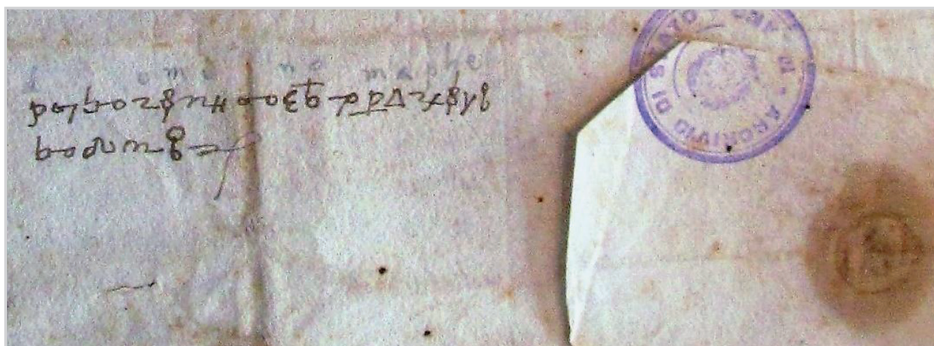
1. kép. Ercole d'Este levele Nicolo Sadoletto követ számára,
Ferrara, 1483.03.16. (ASMo, Amb.1/3,5 r)

riai archívum számára azt a tényt, hogy a levélben a megjelölt rész sifírozásra került.

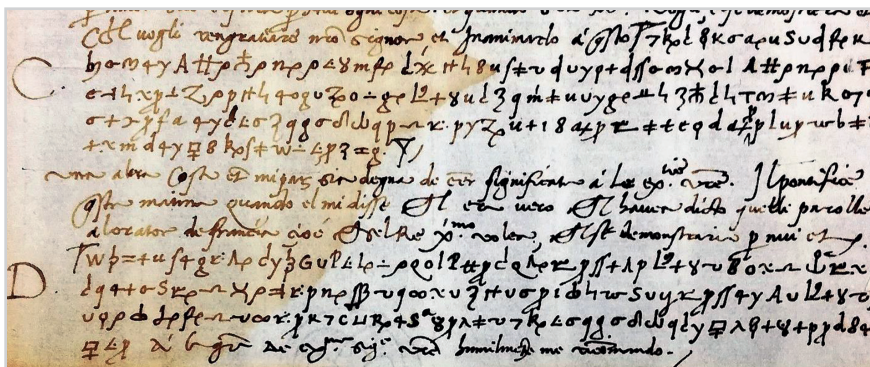
A titkosításra kijelölt szövegrészekre vonatkozóan betoldást jelölő vagy kommentár szerepű bejegyzésekre a vizsgált írásokban nem találtam példát.

Kódolt (vagy ilyen részt tartalmazó) levelek

A rejtjelezett levelek esetében az üzenet küldőjének aláírása vagy a címzett neve legtöbbször hagyományos írásmódban szerepelt. Néhány rövidebb terjedelmű, teljes mértékben kódolt levélben ugyanakkor előfordult, hogy az egyik vagy mindkét szereplő névadatait sifírozva írták, ahogy például a 2. képen a címzést.

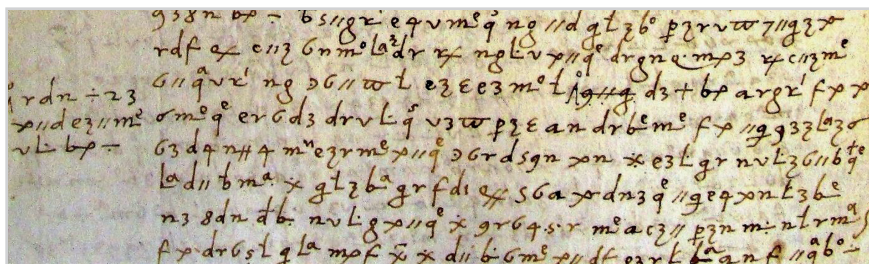
2. kép. (ASMi, Carteggio Visconteo-Sforzesco, b. 645/1491–1536/sine data/22, 2v)

3. kép. Marinus Georgius követnek a Velencei Tízek Tanácsa számára rejtjelezve írt levele, Róma, 1516. 09. 10. (ASVe, Capi del Consiglio di Dieci, Dispacci degli ambasciatori 1500-1780, b. 12, n.36 r)

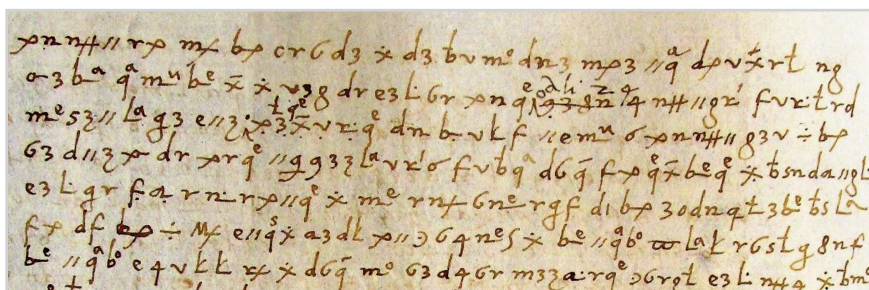
Több levélben megfigyelhető, hogy (a címzett helyén) a dekódolás segítésére – a kódolandó szövegnél látott példához hasonlóan – segédjelet helyeztek el a bal margón, vagy illesztettek a szövegbe, amint az a 3. sz. képen is látszik (a bal margón beillesztett C és D betűk), amelyek szerepe ezúttal az alfabetikus szövegbe ágyazott rejtjelezett részek azonosítása volt. A módszer azokban az esetekben bizonyulhatott különösen célravezetőnek, amikor a megfejtett részeket külön lapra vagy a lap üresen maradt részeire írták (lásd a 8. képet).

A betoldó szerepű annotációk egy része nem sokban különbözött a hagyományos írásmódú szövegek marginálisaitól. Gyakoriak voltak az önkorekciós beavatkozások, amelyek a kódolás folyamatában a szövegből kimaradt rész pótlását, a már leírt hibás szimbólumok, szimbólumsorok javítását vagy cseréjét célozták. A beillesztésre szánt kisebb egységeket a margón vagy a sorok között (az adott sor fölött) helyezték el, a nagyobb egységeket a lap üresen maradt részeire (ritkábban a levélhez csatolt külön lapra) írták. A szövegközi betoldás helyét minden esetben megjelölték (a jelölésre általában a ^ beszúrójelet, akár egy kis karikát is föléírva alkalmazták, lásd a 4. sz. képen); a cserélni kívánt egységet törölték (általában vízszintes vonallal áthúzták). A beszúrandó, cserélendő vagy javítandó elemet kódolt formában illesztették be a sifírozott szövegbe, de arra is akad példa, hogy az adott egységet alfabetikus írásmód szerint írták. A 4. sz. képen látható szövegrészletben egy (beszúrójellel megjelölt) áthúzott kódolt szó helyére a margóra írt (a beszúró jel utáni) kódolt szavakat illesztették a szövegbe (az idézett példa átírásakor a kódolt részeknek megfelelő megfejtést nagybetűvel, a beillesztett elemeket dőlt betűvel jelölöm): IN QUESTO PROPOSITO HERI ALI 23 DEL PRESENTE LO VESCOVO VARADINO 'ezzel kapcsolatban tegnap e hónap 23-án a váradi püspök'.

4. kép. Maffeo da Treviglio levele Giovanni Galeazzo Maria Sforzának; Pécsvárad, 1490.07.31. (ASMi, Carteggio Visconteo-Sforzesco, b. 642/7,12, 1r)

Az 5. sz. kép ugyanannak a levélnek 1v lapjának részlete; itt a 2. sorban a sifírozott szövegben a cserélendő szót alfabetikus formában írva szúrták be az adott sor fölött: POTEVA DIRE HOGH A LI 24 ESSENDO ANDATO 'mondhatta volna ma 24-én mivel elment'. (Az alatta lévő (3.) sorban megfigyelhető egy sorközi, rejtjeles formájú betoldás is: ebben az esetben a cserélendő elemet ugyanakkor nem áthúzással, hanem a szimbólumok alatti pontsorról jelölték meg.)

5. kép. Maffeo da Treviglio levele Giovanni Galeazzo Maria Sforzának; Pécsvárad, 1490.07.31. (ASMi, Carteggio Visconteo-Sforzesco, b. 642/7,12, 1v)

Ennél a pontnál érdemesnek tartom megjegyezni, hogy a két annotáció (kiegészítés, csere) – akár a kódolás alkalmával, akár a későbbiekben történő – beillesztésére csak azután kerülhetett sor, hasonlóan a scriptorok munkája során megfigyelhető megakadásokhoz,¹² hogy a bejegyző újraolvasta a korábban leírtakat. A szöveg nem konvencionális formája következtében ez a tevékenység a megszokottnál mindenképpen nagyobb elvárást támasztott a bejegyzővel szemben. A korabeli rejtjelezési írásmód meghatározó jellemzői közé tartozott ugyanis, hogy a kódszimbólumokat – amint az a 4. és 5.

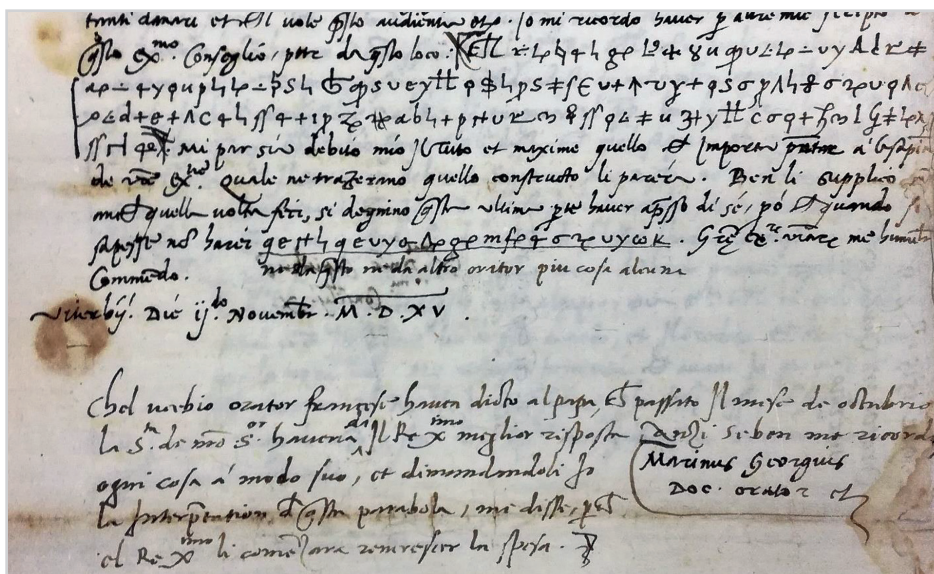
¹² I. HAADER Lea (2009), Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből, *Magyar Nyelvőr*, 133,1. 48–65.

számú képeken látható levelekben is megfigyelhető – folyamatosan, szóköz nélkül írták le, és nem alkalmaztak központosásjeleket vagy nagybetűket. A kód biztonsági szintjét az adott rendszert alkotó kódjeleknek az átlagosnál magasabb számával igyekeztek emelni, de a kódtörést a homofónok, a nullítások stb. gyakoribb alkalmazása is nehezítette. Amikor például utólag szükségessé vált egy szó cseréje, egy hosszabb kódolt szövegben feltehetően még a gyakorlottabb kódolók számára is nehézséget jelentett, hogy rátaláljanak a keresett elemre (és az annak értelmezéséhez szükséges szövegkörnyezetre). Meglátásom szerint a kódolt szövegrészekben megfigyelhető önellenőrzés és/vagy a korrekciós bejegyzések gyakorlatának vizsgálata – amelyekre tudomásom szerint eddig még nem került sor – újabb, többek között a pszicholingvisztika területét is érintő eredményeket hozhat magával.

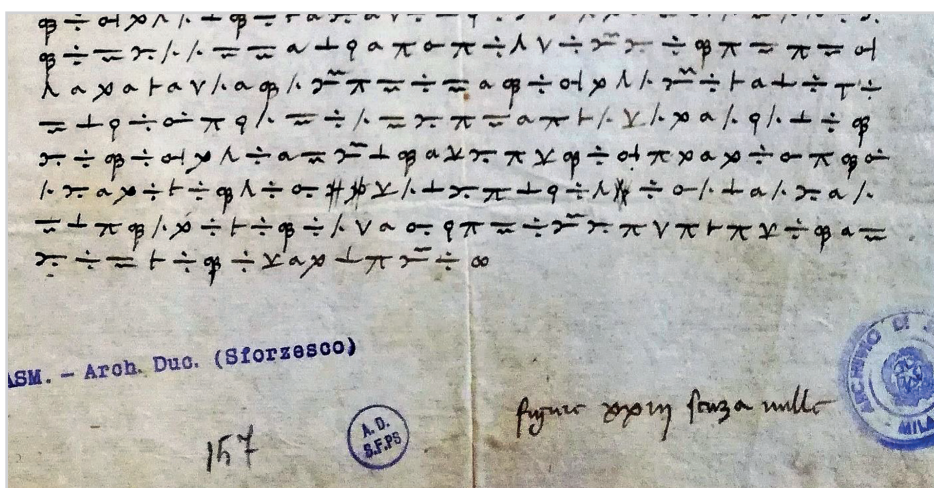
A betoldó szerepű marginálisok egy sajátos alcsoportját képezte a rejtjelezett részek megfejtése, amelyet a kódsor fölé vagy a levél üresen maradt részeibe írtak. A hagyományos írásrendszerbe történő visszaalakítás ugyanis nem bővítette a szöveget új elemmel, hiszen a kódolt változatot ismételte meg¹³. Az összetartozó (kódolt-dekódolt) részek közötti kapcsolatot gyakran ezekben az esetekben is grafikus segédjelekkel jelölték. A 6. sz. képen látható levélrészleten két rövidebb kódolt rész figyelhető meg. Az első körülbelül három soros sifírozott passzus elejének és végének jelölésére egy-egy segédjelet illesztettek a szövegbe, és a sorok mellé függőleges vonalat húztak a bal margón; a megfejtést a lap aljára írták (a keltezés alatti üres helyre, részben a levél küldőjének, Marinus Georgius követnek az aláírása köré), és ennek végén megismételték a kódolt résznél használt (záró) segédjelet. A levél utolsó előtti sorában látható mintegy fél soros sifírozott részt aláhúzták, és a megfejtést közvetlenül a rejtjeles rész alá írták.

Mivel a kódolt szövegverzió tartalma csak dekódolás után vált megismerhetővé, a sifírozott részekhez általában nem fűztek kommentárt. Az általam vizsgált iratok között is csupán egyetlen olyan annotációt találtam, amely feltehetően a levél kódolásához használt rendszerre (közelebről a rendszerben lévő szimbólumok számára) vonatkozik. A 7. sz. képen látható egy egy oldalas (teljes mértékben kódolt) levél részlete: a képen a kó-

¹³ Ugyanakkor nem ritka, hogy ugyanannak a szövegnek a titkosítással írt és a dekódolt verziója között tartalmi, nyelvi, stilisztikai vagy egyéb, például írásmódbeli különbségek figyelhetők meg. A témával kapcsolatban l. W. SOMOGYI Judit (2020), *Kapcsolódások és összefüggések késő-középkori rejtjelezési dokumentumok között*. In DOMOKOS György – W. SOMOGYI Judit – SZOVÁK Márton (szerk.), *Italianista tanulmányok a magyar humanizmus és a tizenöt éves háború idejéről*. Vestigia, 3. Budapest, Balassi. 216–232.

6. kép. Marinus Georgius követ levele a Velencei Tízek Tanácsának, Viterbo, 1515. nov. 2. (ASVe, Capi del Consiglio di Dieci, Dispacci degli ambasciatori 1500-1780, b. 12, n.20)

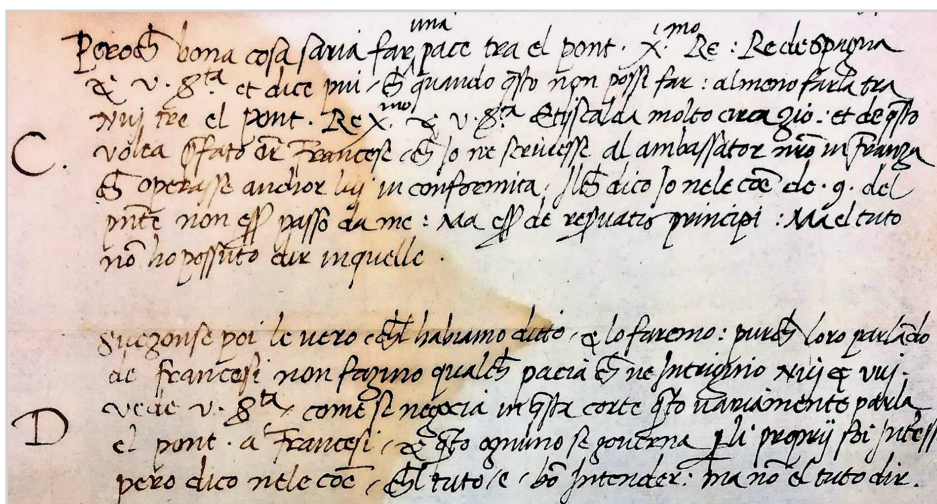

7. kép. Feltehetően XVI. századi keletkezésű levél, amelynek küldője és címzettje ismeretlen (ASMi, Carteggio Visconteo-Sforzesco, b. 1597, n.157)

dolt szöveg alatt, a lap jobb alján olvasható egy hagyományos írásmóddal írt bejegyzés: *figure xxij senza nulle* 'xxii figura [forma] nullítások nélkül'. A kódkulcs hiányában, a kódolt szöveg megfejtése nélkül a bejegyzés tartalma pontosan nem értelmezhető.

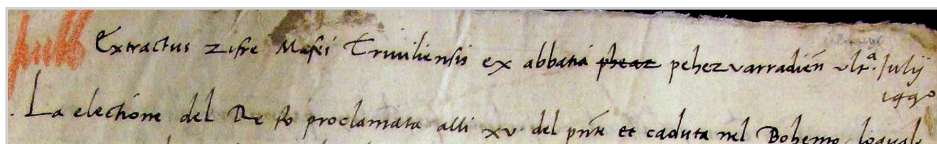
Dekódolt levelek

Ide tartoznak a kódolt részek külön lapra írt megfejtései, valamint azok a levelek, amelyeket a dekódolt részek nagyobb aránya miatt teljes terjedelmükben újrairtak. Előbbiek esetében szinte kivétel nélkül segédjel azonosította az egymással párban álló kódolt-dekódolt részeket, vagyis a dekódolásokat tartalmazó dokumentum csak a megfelelő titkosított részeket magába foglaló példánnyal együtt volt értelmezhető. A 8. sz. képen látható lapon az ábécé betűivel megjelölt szövegrészek a 3. sz. képen megfigyelhető levél C és D betűkkel azonosított rejtjelezett részeinek megfejtését tartalmazzák.

8. kép. Marinus Georgius követ által a Velencei Tizek Tanácsának írt levél (Róma, 1516. 09. 10) rejtjelezett részeinek dekódolt változata (ASVe, Capi del Consiglio di Dieci, Dispacci degli ambasciatori, 1500-1780, b. 12, n.37)

A megfejtést tartalmazó levelek fejlécébe általában beírták a dekódolás tényét, gyakran megjelölve a kiinduló (titkosított) levélre és a küldőre vonatkozó adatokat is, mint például a 9. sz. képen látható levél fejlécében olvasható annotációban: *Extractus litterarum Maphei Triviliensis Ill.mo*

9. kép. Maffeo da Treviglio Ludovico Sforzának rejtjelezve írt levelének (Bécs, 1490.03.11; ASMi, Sf., 642/3,4) korabeli dekódolt változata (ASMi, Sf., 642/3,5 1r)

D. Ludovico XI Martij 1490 Vienna 'Maffeo da Treviglio Ludovicus méltóságos úrnak 1490. március 11-én Bécsben kelt levelének megfejtése'.

Az eddig feltárt, dekódolt dokumentumpéldányokban más rejtjeles vonatkozású annotáció nem fordul elő, mivel – a kódolandó levélhez hasonlóan – ezek is alfabetikus írásmódban szerkesztett írások.

Összegzés

Az elemzés megerősítette a tanulmány bevezetőjében megfogalmazott hipotézisemet, amely szerint a hagyományos és a rejtjeles írásmódot alkalmazó üzenetküldés keretében létrejött írások bejegyzései között formai és funkcionális párhuzamok álltak fent. Emellett arra is rávilágított, hogy a sifrírozással összefüggésben keletkezett dokumentumok annotációi sajátos jegyekkel is rendelkeztek, amelyek terén szembetűnő a technikai jelleg dominanciája, hiszen a marginálisok túlnyomó része az üzenet sikeres célba juttatását célozta. A vizsgált iratokban mennyiségi szempontból kiemelkednek azok a bejegyzésfajták, amelyeknek szerepe a dokumentumnak (vagy annak egy részletének) az azonosítása volt, vagy az üzenet adatainak, a közlés módjának pontosítását célozták; ezzel szemben a levelekben feltűnően kevés a kommentár jellegű annotáció. A rejtjeles csatorna használata során létrehozott iratverziók egyes bejegyzései – különösen a titkosítási szándékot jelölő és a megfejtést a kódolt levélbe betoldó marginálisok – új elemekkel bővítik a korabeli konvencionális írásmóddal lejegyzett levelek annotációinak körét, ugyanakkor felvetik annak a kérdését is, hogy minden esetben használati nyomoknak tekinthetők-e a bejegyzések. Meglátásom szerint az izgalmas és egyedi kérdéseket is felvető téma mindenképpen igényli a vizsgálatok folytatását, amely lehetővé teszi a diplomáciai iratokban megfigyelhető marginálistípusok jellemzőinek alaposabb megismerését, ezáltal eredményezheti a bejegyzések korábbi osztályozásának pontosítását is.

JUDIT W. SOMOGYI

Marginal secrets, secret marginals
 – *Entries in Late Medieval Italian diplomatic correspondence*

The subject of this paper is the examination of one of the specific source groups of late-medieval Italian diplomacy, the graphic annotations of documents created in the context of encrypted messaging. The analysis, from a philological point of view, covers the verbal and figurative marginalia observed in the original version of letters written in the vernacular, containing ciphered parts, and the types of documents created in connection with them, as well as in their extant copies and drafts.

The starting point of this research was the assumption that there could be similarities or even correspondences in form and function between the annotations of letters sent through traditional and coded communication channels in the period under investigation, since the main external circumstances of the writing and processing of the writings (for example, the location, the range of office employees participating in work) agreed in most cases.

During the analysis it was possible to classify in outline the entries according to the type of documents containing them.

The research confirmed the above hypothesis, but at the same time highlighted that - taking into account the characteristics of the entries of the documents edited in the conventional writing style - the annotations of the documents created in connection with encryption may show specific features too, and that some document versions add new elements to the range of marginal known so far.